

ה'ריקונקוויסטה' הנוצרית של ארץ-ישראל בידי המונגולים (1300)*

סילביה שיין

מבין פלישות המונגולים אשר התדפקו מאמצע המאה הי"ג על שערי ארץ-ישראל וסוריה הפחות ידועה מכולן היא זו של גאוזאן (ע'אזאן) ח'אן, בשנים 1299–1300. סיבת הדבר בכך שתוצאותיה לא הביאו אלא להתערערות זמנית של שלטון הממלוכים, שעמדה בניגוד להד ששורה הפלישה באירופה. כאן אנו עדים לתגובה עזה יותר מאשר לפלישות המונגוליות הקודמות (1260, 1280, 1281). פועל יוצא של תגובה זו היא לידתה של תקווה כי ארץ-הקודש תוחזר לשליטה נוצרית. היה זה שנים ספורות בלבד מאז נפילתה של ממלכת הצלבנים בארץ-ישראל (1291), ולפיכך מובן גדול צפייתם של אנשי אירופה: מה שאבד לנצרות בידי המוסלמים עתיד לחזור בעזרת המונגולים. פרשה זו לא זכתה לטיפול ראוי במחקר, ואחד הטעמים לכך הוא אולי האופי האגדי שלה בספרות בני-התקופה. ננסה אפוא לבחון מחדש עניין זה ולראות אם מוצדקת ההתעלמות של חוקרים לא מעטים מערכה ההיסטורי.

מעשי אלוהים בידי המונגולים

מקורות אירופאים, כרוניקות ומכתבים מתארים תיאור אחיד למדי את כיבוש ארץ-ישראל על-ידי המונגולים בשנת 1300. משותפת לכולם ההנחה המפתיעה שלא היה כיבוש זה אלא למען הנצרות המערבית. הכיבוש מיוחס לח'אן המונגולי ולשליטי הממלכות הנוצריות של 'ארמניה הקטנה' (כלומר ארמניה בקיליקיה הקלאסית) וגיאורגיה (היא גרוזיה), ובגרסאות אחדות נזכר גם מלך קפריסין בין המשתתפים. 'קאסאנוס' (Cassanus), כפי שמכנים הכרוניסטים האירופים את גאוזאן ח'אן, מופיע במקורות מספר כמכשיר שבחרה ההשגחה להחזרת הנצרות לארץ-הקודש. איש כנסייה מטרייר (Trier) מספר כי האלוהים רצה לשים קץ לסבלותיה של ארץ-הקודש ולנקום את דם המאמינים (כלומר הנוצרים) שנהרגו בנפול המעוזים הנוצריים האחרונים בידי האיסלאם בשנת 1291. ומאחר שלא מצא בין הנוצרים ראויים למלא ייעוד זה, בחר בח'אן מונגולי, עובד-אלילים, ללחום את מלחמותיו. גם בנוסח ה'רשמי' של המאורעות, במכתבו של האפיפיור בוניפציוס השמיני למלך אנגליה אדוארד הראשון, נזכר גאוזאן ח'אן כפאגאני. האפיפיור מודיע (7 באפריל 1300)

* הדברים שלהלן מבוססים על מאמרי: 'Gesta Dei per Mongolos 1300 – The Genesis of a Non Event', *English Historical Review* [בדפוס]. ברצוני להודות לפרופ' י' פראוור על הערותיו המועילות.

למלך אנגליה על 'החדשות הטובות והמסעירות שזה עתה הגיעו מהמזרח: ארץ-הקודש נכבשה מידי הסרצנים על-ידי מנהיג העם התתרי, אשר גם אם לא הוטבל — זכה לחסד הראוי לבן הכנסייה הקאתולית'.¹

רוב הכרוניסטים מעדיפים להתעלם מדתו של 'קאסאנוס' זה, ויש אף המציגים אותו כנוצרי לכל דבר. שני כרוניסטים מאנגליה יודעים לספר כי הח'אן (או אחיו) נטבל לנצרות ב'דרך נס' עם נישואיו לבתו של מלך ארמניה ובעקבותיו הלך כל בית-המלוכה המונגולי. מרבה לעשות נזיר דומיניקני מפרזיה (הולנד) המציג את הח'אן לא סתם כנוצרי אלא כבן למשפחת-המלוכה בארמניה. לח'אן המונגולי, הוא מספר, היו כמה וכמה מניעים לצאת להילחם בסרצנים: ישו הנוצרי הופיע בחלומו וציווה לנקום בסרצנים; אביו של הח'אן השביעו על ערש-הדווי להנחיל תבוסה לאיסלאם; אותה עת אף התנבאו על קצו הקרב של האיסלאם.²

הח'אן המונגולי כבש, נוסף על ארץ-הקודש, גם את מצרים. ב'חג-ההתגלות' (אָפּיפִיניָה), הנחוג בכנסייה הנוצרית המערבית ב-6 בינואר, נראה הח'אן יחד עם מלך ארמניה כשהם במיסה שנערכה בכנסיית הקבר הקדוש בירושלים. משם כתב הח'אן לאפיפיור לבקשו לשגר בישופים, אנשי-כמורה ומתיישבים לארץ-ישראל. מכתבים דומים נשלחו לראשי המסדרים הצבאיים, ההוספיטלרים והטמפלרים, ובהם הבקשה לחזור מקפריסין ולשקם את מבצריהם ההרוסים בארץ. כרוניסטים אחדים אף הגדילו לעשות וסיפרו על הגירת נוצרים לארץ-הקודש והתיישבותם בארץ תחת חסות מונגולית. הרושם הכללי המתקבל מתיאוריהם הוא כי בשנת 1300 הייתה ארץ-ישראל וירושלים — וכמובן כנסיית-הקבר — בשליטה נוצרית, כמו בימי הזוהר של גוטפריד מביון; אלא שהפעם נעשה הדבר בדרכי-שלום ולא נזקקו עוד למסע-צלב.³

המאורעות במזרח בשנים 1299–1300

האם היה גרעין ריאלי בשמועות נלהבות אלו שנפוצו באירופה? כאמור, היסטוריונים רבים דחו ידיעות אלו של הכרוניסטים בני-התקופה ולא ראו בהם אלא משאלות שבלב.⁴ בהמשך הדיון ננסה

- 1 *Gesta Boemundi Archiepiscopi Treverensis, Gesta Treverorum, Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum [MGH.SS.]*, XXIV, pp. 481–483; *Chronicon Petri Cantinelli, Rerum Italicarum Scriptorum, Nova Series [RISNS.]*, XXVIII, 2, pp. 92–93; *Die Annalen des Tholomeus von Lucca*, ed. by B. Schneider, *MGH.SS., Nova Series*, Berlin 1930, p. 236 ראה: *Annales Regis Edwardi Primi*, ed. by H.T. Riley, *Rolls Series [RS.]*, London 1965, pp. 465–470; *Foedera*, ed. by T. Rymer, Hague 1745, I, IV, 1–2
- 2 *Flores historiarum*, ed. by H.R. Luard, *RS*, III, London 1890, pp. 107–108; W. Rishanger, *Chronica et Annales*, ed. by H.T. Riley, *RS*, London 1865, pp. 189–190; *The Worcester Chronicle*, ed. by H.R. Luard, *Annales Monastici*, IV, *RS*, London 1869, p. 540; *Chroniques de Saint Denis, Recueil des historiens des Gaules et de la France [RHGF.]*, XX, 666; *Guillelmi de Nangiaco Chronicon, ibid.*, p. 581; G. Villani, *Historia Universalis, Rerum Italicarum Scriptorum [RIS.]*, XIII, pp. 365–367; *Annales Frisacenses, MGH.SS.*, XXIV, p. 67
- 3 *Gesta Boemundi*, p. 483; *Chronicon Petri Cantinelli*, pp. 93, 94. *Anglicae Continuaciones Fratrum Minorum, MGH.SS.*, XXIV, p. 258; *Guillelmi de Nangiaco Chronicon*, p. 581; *Annales Caesenates, RIS*, XIV, p. 1120; *Eberhardi archidiaconi Ratisponensis Annales, MGH.SS.*, XVII, p. 599; *Annales Frisacenses*, p. 67; *Cronica Reinhardsbrunensis, MGH.SS.*, XXXI, p. 642
- 4 S. Herlands-Hornstein, 'The Historical Background of the King of Tars', *Speculum*, XVI (1941), pp. 404–414

להראות שהיה אמנם כיבוש מונגולי קצר-ימים של ארץ-ישראל. כיבוש זה, שלא שינה את מהלך ההיסטוריה של הארץ, השאיר רושם כה עצום באירופה בגלל עיתויו. הדימוי הקולקטיבי של מה שניתן לחאר כ'מעשי אלוהים בידי המונגולים' (Gesta Dei per Mongolos) מקורו כנראה במסיבות ספציפיות וייחודיות לשנת 1300: התדמית החיובית של המונגולים בדעת-הקהל באירופה, תופעה חדישה למדי כשלעצמה; ידיעות מסוריה על פלישות וקרבות בין מונגולים ויריביהם המוסלמים — כל אלה חברו יחדיו והגיעו לאירופה בשנת 1300, שנה שנחוגה ברומא ברוב עם ופאר כ'שנת היובל'. אילו הגיעו ידיעות דומות מסוריה בכל שנה אחרת, ספק אם היו זוכות לאותו הד עצום ולאותה תפוצה בעולם הנוצרי.

ברבע האחרון של המאה הי"ג חל שינוי מרחיק-לכת ביחסה של אירופה למונגולים. בפלישתם הראשונה למזרח-התיכון (בשנת 1260) נתפסו המונגולים כ'גייסות האנטי-כריסטוס' או הגוג והמגוג האפוקליפטי, ואילו כעבור עשרים שנה — בזמן פלישותיו של אבגא ח'אן (1280–1281) — הם הופיעו בתודעת העולם האירופי כבני ברית בכוח נגד האיסלאם. לתמורה זו הביאו פעילות המיסיון הנוצרי בקרב המונגולים, התעמולה של שליטי ארמניה, בני-בריתם של המונגולים משנות החמישים, שהציגו את המונגולים כנוצרים, ובעיקר המדיניות האפיפיורית כלפי המונגולים. משנות השישים של המאה הי"ג טיפחו האפיפיורים יחסים הדוקים עם המונגולים והאחרונים נצטיירו כמוכנים לקבל את הנצרות וממילא גם כבני-ברית נגד האויב המשותף, סולטאן מצרים. בעקבות ביקור המשלחת המונגולית הראשונה ברומא, בשנת 1267, התפשטה השמועה על נישואי אבגא, ח'אן המונגולי של פרס, למריה, נסיכה נוצרית מביזאנטיון, בתו של הקיסר מיכאל השמיני פאליאלוגוס. נישואים אלה היו אמנם עובדה היסטורית. לאחר הופעת משלחתו של אבגא ח'אן בוועידת ליון (Lyons) ב-1274, שבמהלכה נטבל חלק מן המשלחת לנצרות, נפוצה השמועה שאבגא ח'אן בכבודו ובעצמו התנצר. כדי לפרש ידיעה מדהימה זו סופר שהיה זה בהשפעת בתו של 'הפריסטר יוחנן' (Prester John) האגדי, או על-ידי בתו של מלך ארמניה. במסגרת הלך-רוח זה תוארו פלישותיו הלא-מוצלחות של אבגא ח'אן לסוריה (1280–1281) כנצחונות מונגולים אדירים על סולטאן מצרים. לנצחונות אלה נתלווה גם כיבושה של ארץ-הקודש.⁵ המשלחות של אבגא ח'אן ושל יורשו ארגון (1284–1291) שוגרו למערב כדי להשיג הסכמה ושיתוף-פעולה להתקפה על מצרים. אולם עד שנת 1291 נשארו הצעות שליטיה המונגולים של פרס ללא מענה, הן מצד השליטים של אירופה והן מצדה של האפיפיורות. ההתכתבות בין האפיפיורות ושליטי פרס מורה על כך כי המדיניות האפיפיורית התמקדה במאמצים המיסיונריים לניצורם של המונגולים. עם נפילת המעוזים הצלבנים האחרונים בארץ-ישראל חל מפנה במדיניות זו. האפיפיור ניקולאוס הרביעי, במסגרת מאמציו להחזיר את ארץ-ישראל לשליטה נוצרית, פנה באוגוסט 1291 לארגון והזמינו לקחת חלק במסע-צלב העתיד לצאת מזרחה כעבור שנתיים, כלומר באביב 1293. אולם

5 J. Richard, 'The Mongols and the Franks', *Journal of Asian History*, III (1969); S. Sinor, 'The Mongols and Western Europe', *A History of the Crusades*, ed. by K.W. Setton, III, The University of Wisconsin Press 1975, pp. 513–534f.; J.A. Boyle, 'The il-khans of Persia and the Princes of Europe', *Central Asiatic Journal*, XX (1976), pp. 25–40; "פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ ישראל, ב, ירושלים תשל"א, עמ' 406–435, 505–510.

טרם הגיעה שעת מסע־הצלב המיוחל נפטרו ארגון ח'אן והאפיפיור. עם מותו של האפיפיור פסקו למעשה ההכנות למסע־הצלב, כמו שנותקו הקשרים בין המערב הקאחולי והמונגולים ולא התחדשו אלא לאחר שנת 1300.⁶

בדצמבר 1299 פלש הח'אן גאזאן לסוריה הצפונית בסיועו של הֶטום (Hetoum) השני מלך ארמניה. במסע־המלחמה נכבשה חלב, ובקרב ליד חמץ (23 בדצמבר 1299) הובס הצבא הממלוכי של מצרים. שבועיים לאחר־מכן, ב־6 בינואר 1300, שהוא 'חג־ההתגלות' נכנס גאזאן והתמקם בדמשק. מכאן הגיעו גדודים מונגולים וארמנים דרומה, לארץ־ישראל, והגיעו עד עזה.⁷ מקור ארמני מספר שהמלך הֶטום וגדודיו אף הרחיקו והגיעו עד למבואות קאהיר, ובדרכם חזרה התעכבו כחמישה־עשר יום בירושלים. שהות זו נוצלה לשם עלייה לרגל למקומות־הקדושים.⁸ ידיעה מופלאה זו מתאשרת במכתב מ־3 באוקטובר 1300, בו האשים סולטאן מצרים אלמלך אלנאצר מחמד בן קלאון את גאזאן ח'אן שהכניס נוצרים, ארמנים וגיאורגים לירושלים, 'המקום המקודש ביותר לאיסלאם, שני בקדושתו למֶפּה לבדה'.⁹

ערב פלישתו לסוריה, ב־21 באוקטובר 1299, קרא גאזאן ח'אן למלך קפריסין ולראשי המיסדרים הצבאיים בארץ־ישראל להצטרף אליו במסע־מלחמה נגד סולטאן מצרים. מכתב הח'אן נתקבל בקפריסין ב־3 בנובמבר 1299; בסוף אותו חודש התקבלה בארץ־ישראל קריאה נוספת מן הח'אן. מפאת חוסר תיאום או היעדר תכנית־פעולה משותפת, אחרה לבוא תגובה מקפריסין, וכאשר הגיע גיס נוצרי בפיקודם של גי ד'אבלין וח'אן מאנטיוכיה לגבל (ביבלוס) התברר שגאזאן עזב כבר את סוריה והגיס שב על עקבותיו לקפריסין.¹⁰ גאזאן ועיקר הכוח המונגולי עזבו למעשה את סוריה עוד

6 A. Meostaert & R.W. Cleaves, *Les lettres de 1289 et 1305 des ilkhans Argun et Olyeitu à Philippe le Bel*, Cambridge, Mass. 1962; L. Petech, 'Les Marchands Italiens dans l'Empire Mongol', *Journal Asiatique*, 250 (1962), pp. 561–563; *Les Registres de Nicholas IV*, ed. by M.E. Langlois, Paris 1886–1891, no. 6814; A. Potthast, *Regesta Pontificum Romanorum*, Berlin 1873–1875, nos. 23009, 23791–23792

7 Florio Bustron, *Chronique*, ed. by M.L. de Mas Latrie, Paris 1886, pp. 129–130; Francis Amadi, *Chroniques d'Amadi et de Strambaldi*, ed. by M.L. de Mas Latrie, Paris 1891, pp. 234–235; Moufazzal Ibn Abil Fazail, *Histoire de Sultans Mamlouks*, translated by E. Blochet, *Patrologia Orientalis*, XIV (1920), pp. 623ff.; X (1929), pp. 17ff.; An-Nuwairi, in: D.P. Little, *An Introduction to Mamluk Historiography*, Wiesbaden 1970, pp. 24–27; *Histoire des Sultans Mamlouks de l'Egypte écrite en Arabe par Taki Eddin Ahmed Makrizi*, translated by M. Quatremère, II, Paris 1845, pp. 134ff.; *Geschichte Gazan – Hari's aus den Ta'rih – I – Mubarak – I – Gazani des Rasid al-Din*, ed. by K. Jahn, London 1940, p. XXXVII; J. Somogyi, 'Adh-Dhahubi's Record of the Destruction of Damascus by the Mongols in 699–700 / 1299–1300', *Ignace Goldziher Memorial Volume*, I, Budapest 1948, pp. 353–386
חש"ד, עמ' 84–103, 252–358, 284 ואילך.

8 *Chronique de Royaume de la Petite Arménie, Recueil des historiens des croisades – Documents Armeniens /RHC. Doc. Arm.*: I, p. 660 (להלן: I, p. 660); An-Nuwairi, *Moufazzal Ibn Abil Fazail*: ראה גם: Makrizi (לעיל, הערה 7), שם.

9 Moufazzal Ibn Abil Fazail, *Patrologia Orientalis*, X (1929), pp. 65–72; Makrizi, loc. cit., pp. 298–306; G. Weil, *Geschichte des Abbasidenchalfats in Egypten*, IV, Stuttgart 1860, pp. 245–253

10 Marino Sanudo, *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, ed. by A. Bogars, *Gesta Dei per Francos*, Hannau 1611, repr. Jerusalem 1972, pp. 241–242; *Le Templier de Tyr*, ed. by G. Raynaud, *Les Gestes des Chiprois*, Genève 1887, pp. 302ff.; Florio Bustron, pp. 130ff.; Francis Amadi, pp. 235ff.

בפברואר 1300, בהשארם מאחוריהם חיל-מצב בלבד. תולשתו של זה אפשרה לממלוכים להשתלט מחדש, באביב 1300, על סוריה ועל ארץ-ישראל. מסתבר אפוא שהידיעה על שליטה מונגולית בארץ-ישראל היה לה על מה לסמוך. מסוף דצמבר 1299 ועד סוף מאי 1300 לערך לא היו כוחות ממלוכים באיזור, ובתקופה קצרה זו היה הח'אן המונגולי ובני-בריתו הנוצרים מארמניה וגיאורגיה אדונים בפועל של סוריה וארץ-ישראל.¹¹

Hayton, *Flos Historiarum Terre Orientis*, RHC. Doc. Arm., II, pp. 318–321; D. Sinor, p. 535 11

באביב 1300 הוחל בקפריסין בארגון התקפה ימית נגד הממלוכים, וב-20 ביולי יצא צי בפיקודו של מלך קפריסין, הנרי השני ליזיניאן. הצי מנה שש-עשרה גלירות גדולות ומספר כלי-שֵׁט קטנים יותר. למלך קפריסין הצטרפו אחיו אמלריק, ז'אק דה מולא ראש מיסדר הטמפלרים, מפקד מיסדר ההוספיטלרים בקפריסין וכן שגרירו של גאזאן ח'אן להנרי השני, האיטלקי איזול מפיזה. הצי ערך התקפות מספר ועם מטרותיו נמנו אלכסנדריה, עכו, טרטוס (טורטוזה) ומרקה (מרקליאה). אותה עת הגיע לקפריסין שליחו של גאזאן בהודיעו כי ח'אן מתכנן מסע נוסף לסוריה ומזמין את כוחות קפריסין לפוגשו בארמניה. אמלריק, אחי המלך, ריכז כוח בן כשלוש-מאות אבירים ולא לה הצטרף כוח דומה בגודלו של המיסדרים הצבאיים, ההוספיטלרים והטמפלרים. הכוח הפליג לאי רואד אל מול טרטוס, התבסס שם ומשם כבש את טרטוס שבחוף. כאשר בושש לבוא בן-הברית המונגולי, נאלצו כוחות הנוצרים לסגת לרואד. המונגולים לא הגיעו אלא בפברואר 1301 וגם אז נסוגו לאחר גיחת-פתע שהביאה אותם עד חמץ.¹² אמלריק והגיס שלו וכן ההוספיטלרים החליטו לחזור לקפריסין. ברואד לא נותר אלא כוח טמפלרי מתוגבר. כאשר שלח סולטאן מצרים, בתחילת שנת 1302, צי כדי להטיל מצור על האי התברר שלכוח הנוצרי ברואד לא היה צי להדוף את ההתקפה. ואמנם באוקטובר 1302 נכנעה רואד לאחר מצור כבד. אבידותיהם של הטמפלרים הגיעו לשמונה-מאות נפש; הניצולים, כמאתיים ושמונים איש, נלקחו בשבי לקאהיר. לפרשת רואד היו הדים מרחיקי-לכת. לאחר זמן, עם הפיכת-החצר בקפריסין של אמלריק בשנת 1306 הואשם המלך כי גרם בודון למפלת רואד, כיוון שמנע שיגורו של סיוע מקפריסין. מאוחר יותר, בזמן משפט הטמפלרים, שהסתיים בביטול המיסדר, החרמת רכושו ושריפת מפקדיו, הואשמו שני אבירי המיסדר בבגידה שהביאה לנפילת האי לידי הממלוכים.¹³

בסתיו 1303 שוב שלח גאזאן צבא לסוריה, הפעם בפיקודם של אחד האמירים שלו ושל מלך ארמניה. צבא זה נחל תבוסה מידי הממלוכים בקרב אלצופר בקירבת דמשק (21 באפריל 1303). גאזאן נפטר שנה לאחר-מכן (11 במאי 1304) בעודו מכין מסע נוסף לסוריה.¹⁴ בניגוד לדימוי שיצרו לעצמם האירופים ציינה עלייתו של גאזאן לכס-המלוכות בשנת 1295 את נצחוננו של האיסלאם בקרב המונגולים בפרס; מיד עם עלייתו לשלטון קיבל גאזאן את האיסלאם הסוני, וזנח את אמונת-אבותיו; בכך בא הקץ למדיניות הסובלנות הדתית, המסורתית לח'אנים של פרס. בשנות שלטונו הראשונות סבלו הנוצרים בפרס מרדיפותיו של מי שהפך למוסלמי קנאי.¹⁵ בשנת 1298 חל

12 Francis Amadi, pp. 237–239; Florio Bustron, pp. 132–134; *Le Templier de Tyr*, pp. 305–306
 H. Finke, *Papsttum und Untergang des Templerordens*, II, Münster 1907, pp. 3–4.
 ויליאם דנטוה: לחאימה השני, שבו מתואר המצב בסוריה עד פברואר 1301, ולכן נכתב כנראה בשנת 1300. ראה גם
 מכתבו מה-8 באפריל 1301 של ז'אק דה מולא למלך אנגליה בתוך: M.L. Bulst-Thiele, *Sacrae Domus Militiae*,
 Göttingen 1974, p. 366; *Templi Hierosolymitana Magistri*, 84.
 Marino Sanudo, p. 242; *Johannes Parisiensis Memoriale Historiarum*, RHGF, XXI, p. 640; M. 13
 Barber, 'James of Molay, the last Grand Master of the Temple', *Studia Monastica*, XIV (1972), pp.
 98–99; M. Michelet, *Procès de Templiers*, I, Paris 1841, pp. 38–39; M.L. Bulst-Thiele, pp. 310–311
 Ch. Kohler, ראה גם את צ'ארטר הבחירה של אמלריק מליזיניאן לעוצר קפריסין מ-26 באפריל 1306 בתוך:
 'Documents chypriotes du début du XIV^esiècle', *Revue de l'Orient Latin*, XI (1905/8), pp. 447–448
 Hayton, pp. 321–322, 330; J.A. Boyle, pp. 36–38 14
 Rashid al-Din, *Jāmi 'al-tavarikh*, ed. by Alizade, Baku 1957, pp. 331–332; J. Richard, p. 55, n. 42 15

שינוי קיצוני באוריינטאציה הפררמוסלמית של גאזאן שפינתה את מקומה לתכניות לברית עם העולם הנוצרי נגד הממלוכים. לשינוי פוליטי זה נתלווה שינוי ביחס הח'אן לנוצרים בפרס ולממלכת ארמניה.¹⁶ גייסות נוצרים, ארמנים וגיאורגים (כלומר, גרוזינים) השתתפו, כאמור, במסעות המלחמה של גאזאן לסוריה. לצורך מסע משותף נגד הממלוכים שיגר גאזאן שתי משלחות לאירופה (1300-1301). ממכתבו לאפיפיור בוניפיציוס השמיני (12 באפריל 1302) ניתן להסיק כי הח'אן קיווה אמנם, בעקבות שדר מהאפיפיור, לסיוע נוצרי במסעו לסוריה בשנת 1303.¹⁷

התפשטות הידיעות באירופה והתכניות לשוב לארץ-הקודש הידיעות מהמזרח החלו באות ומתפשטות באירופה באביב 1300. אולם בעצם ימי ההתפשטות חלו שינויים מרחיקי-לכת בידיעות שהגיעו למקוטעים. בהקניית המשמעויות החדשות לידיעות אלו היה לעיר רומא תפקיד מרכזי. ברומא היה כיבוש ארץ-ישראל על-ידי המונגולים לכיבוש שאין מטרתו אלא העברת הארץ לידי הנצרות! שנת 1300 הוכרזה כאמור לשנת-יובל מטעם האפיפיורות. ביום 22 בפברואר הכריז בוניפיציוס השמיני על הענקת 'אינדולגנציה מלאה' לכל אלה שיעלו לרגל ל'כנסיית השליחים' ברומא. ההיענות של המאמינים היתה מעבר לכל הציפיות, ונחשול אדיר הציף את העיר. שעה שרבבות מכל קצות אירופה חגגו את חגיגות-היובל המפוארות והססגוניות בניצוחו של האפיפיור, החלו מגיעות הידיעות מארץ-ישראל. לא קשה לתאר את התרוממות-הנפש לשמע מפלת הממלוכים ולידיעה המופלאה ששליטי האיסלאם גורשו מירושלים. חגיגות שנת-היובל הפכו לחגיגות הודיה על החזרת המקומות הכבושים בארץ-ישראל לידי הנוצרים. ומה שנודע ברומא נישא למרחקים עם זרם העולים לרגל שחזרו למקומות-מושבותיהם. הידיעה עשתה לה כנפיים והחדשות על הכיבוש התפשטו בכל רחבי אירופה. ההיסטוריון הפלורנטיני הנודע, ג'ובאני וילאני (Giovanni Villani), מעיד על עצמו כי שמע על המאורעות בארץ-ישראל בעודו ברומא לרגל חגיגות-היובל.¹⁸

אמינותן של החדשות חוזקה ללא ספק על-ידי העובדה שכתבים מיסטיים ונבואיים של התקופה קבעו את שנת 1300 כשנת היעלמות האיסלאם ותחילתה של תקופת קץ-הימים. הנוצרים האמינו שמהלך זה יתרחש בארץ-ישראל ובירושלים; האנטי-כריסטוס, לפי המסורת הנוצרית, אמור להופיע בארץ-ישראל ולהילחם במאמינים, כלומר בנוצרים, שליטי-ירושלים. מכאן הצורך בשליטה נוצרית בארץ-ישראל וכאן ההסבר לקלות שבה התקבלו החדשות באירופה. המיסטורין של תחילת המאה החדשה, שנת 1300, הלהיב את דמיונם של בני אירופה ויצר מתח אסקאטולוגי. שנת 1300

16 Hayton, p. 316; *Le Templier de Tyr*, p. 297; Marino Sanudo, p. 239

17 A. Moestaert & F.W. Cleaves, 'Trois documents mongols des archives secretes vaticanes', *Harvard Journal of Asiatic Studies*, XV (1952), pp. 467-471; D. Sinor, pp. 536-537; L. Petech, pp. 564-566f.; L. Lockhart, 'The Relations between Edward I and Edward II of England and the Mongol il-khans of Persia', *Iranian Journal of the British Institute of Persian Studies*, VI (1968), p. 29

18 *Gesta Beomundi*, p. 483; *Annales Frisacenses*, p. 67; G. Villani, p. 365; J. Sumption, *Pilgrimage – An Image of Medieval Religion*, London 1975, pp. 231-236; W. Ullmann, *A Short History of the Papacy*, London 1972, p. 274

כאילו נועדה להיות שנת פלאים ונסים, ומדרך ההיגיון המיוחד שבדבר, הגדולים שבנסים אירעו בארץ-ישראל.¹⁹

אין ספק, שבין פברואר וספטמבר 1300 האמינו רבים במערב הקאתולי כי ארץ-ישראל נמצאת בידי המונגולים ממש ותוחזר לשליטה נוצרית. הודות למקורות העשירים יכולים אנו לעקוב אחר התפשטותן של ידיעות אלה באירופה. המידע הראשון על ההתרחשויות הדראמטיות בסוריה ובארץ-ישראל הגיע דרך קפריסין לוונציה, משם פשט צפונה והגיע לרומא. המכתב הקדום ביותר על ההתרחשויות במזרח נושא את התאריך 19 במארס 1300 והוא מכונן לאפיפיור. תוכנו מאפשר ליחסו לדוג'ה של ונציה, פייטרו גראנדניגו (Pietro Grandenigo). מקור ידיעותיו הם סוחרים ונציאנים שזוהעתה חזרו למולדתם מקפריסין, אותה עזבו ב-3 בפברואר 1300. באיגרת תיאור מדויק למדי של מצב העניינים בסוריה ערב חזרתו של גאוזן ח'אן לפרס. אולם מחבר המכתב — בהניחו שארץ-ישראל נתונה עדיין לשליטתם האיטנה של המונגולים — חתם את איגרתו באיחולים וברכות לבוניפציוס השמיני, 'כאפיפיור שנבחר על-ידי האלוהים לראות בימי כהונתו את ארץ-הקודש חוזרת לשליטת הנצרות'.²⁰

אותה איגרת מצאה כנראה את דרכה אף לגרמניה. תוכנה הובא ב'אנאלים' של שני מנזרים, אדמונט (Admont) וקייסרהיים (Kaiserheim). רושמי האנאלים לאחר שהעתיקו את האיגרת הוונציאנית קשטוה בפרטים משלהם. גאוזן כבש לדבריהם גם את מצרים, ואף מינה שם את אחיו למלך; מלכה החדש של מצרים מתכנן עתה לכבוש את צפון-אפריקה, את ברבריה ואת תוניס.²¹ השמועות על כיבושה של ארץ-ישראל בידי המונגולים הגיעו לצרפת, לפי דברי היסטוריון החצר המלכותית, ז'אן מפאריס, דרך פיאצ'נצה (Piacenza) שבאטליה.²² גרסתו היא הקרובה ביותר למאורעות שהתרחשו אמנם בסוריה ובארץ-ישראל בשנים 1299–1300, ולכן אין סיבה להטיל ספק בדבריו. עם זאת יש להניח שתפוצת הידיעה בצרפת מקורה גם במכתב ששיגר בוניפציוס השמיני לפיליפ היפה מלך צרפת, שהיה דומה לזה ששוגר באותה עת למלך אנגליה.²³

אחת הדרכים בהן עברו החדשות מן המזרח לאנגליה היה כאמור המכתב של האפיפיור למלך אנגליה, בו הודיע למלך על כוונותיו של גאוזן הפאגאני למסור את ארץ-הקודש לידי הנוצרים. הוא קרא למאמינים לצאת מיד לארץ-ישראל והבטיח ליוצאים מחילת עוונות מלאה, בדומה לזו הניתנת ליוצאים למסע-צלב. האפיפיור פנה גם בקריאה לאנשי-כנסייה שהחזיקו במשרות במזרח לחזור

19 *Gesta Boemundi*, p. 483; *Chronicon Petri Cantinelli*, p. 94; G. Digard, *Philippe le Bel et le Saint-Siège*, II, Paris 1936, pp. 15–16, 24ff.; H. Finke, *Aus den Tagen Bonifaz VIII*, I, Münster 1902, pp. 216–223; R.E. Lerner, 'Refreshment of the Saints — The Time after Antichrist as a Station for Earthy Progress in Medieval Thought', *Traditio*, XXVII (1976), pp. 97–144; P.A. Throop, *Criticism of the Crusade — A Study of Public Opinion and Crusade Propaganda*, Amsterdam 1940, pp. 134ff.

20 ראה: *RIS*, X (repr. *RISNS*, XIII), pp. 396–398

21 W. Wattenbach, 'Ein Bericht über die Schlacht bei Hems am 23 Dec. 1299', *Neues Archiv*, IV (1878), pp. 207–208; G. Leidinger, 'Annales Caesarienses seu Kaisheimer Jahrbücher', *Sitzungsberichte der Kgl. Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, VII (1910), pp. 3–37; F. Heidelberger, *Kreuzzugsversuche um die Wende des 13 Jahrhunderts*, Berlin & Leipzig 1911, pp. 81–84

22 *Johannes Parisiensis Memoriale Historiarum*, p. 639 לעיל, הערה 1.

23 *Annales Regis Edwardi Primi*, pp. 465–470

אציל ממלוכי בשעת ציד, ריקוע נחושת מן המאה הי"ד (מתוך: J. Praver, *The World of the Crusaders*, Jerusalem & London 1972)

ולתפוס את כהונותיהם. שתי אגרות נוספות שהגיעו לאנגליה באותה שנה נשלחו האחת מקפריסין והשנייה מאיזור העיר נאנט (Nantes), שבצרפת. הראשונה, ששוגרה ב־14 בפברואר 1300 על־ידי נזיר פראנציסקני מקפריסין, מתארת מצב עניינים הדומה לזה המתואר באיגרת הוונציאנית. באשר להלך־הרוחות בקפריסין, יש לנו ידיעות מהימנות מן המקור הידוע בשם ה'טמפלארי מצור'. באותה תקופה, מתברר מדבריו, האמינו בקפריסין כי המונגולים אמנם השתלטו על סוריה וארץ־ישראל; בהקשר זה הוא מסתמך על סוחרים שחזרו מאלכסנדריה ומיאט לקפריסין. הפראנציסקני מקפריסין מיחס את מניעיו של גאזאן למאבק נגד הממלוכים, לרצונו 'לנקום את הדם הנוצרי שנשפך בעת כיבושה של עכו על־ידי המוסלמים בשנת 1291'. לדבריו, אם כי גאזאן עצמו אינו נוצרי, הרי הוא נשוי לנוצריה ונוהג בנוצרים יחס נאה כבעמור־הוא. מלך ארמניה חגג, לדבריו, את 'חג ההתגלות' של 1300 בירושלים, והמיסדרים הצבאיים בקפריסין עושים הכנות לשוב לארץ־ישראל. האיגרת השנייה נכתבה ב־4 במאי 1300 על־ידי הוספיטלרי, ובה — נוסף על ידיעה על כיבוש ארץ־הקודש על־ידי המונגולים — פרטים על הכנות במיסדר לצאת למזרח כעבור שלושה חודשים.²⁴ תכניות דומות מוזכרות גם במכתב ראש מיסדר הטמפלארים בממלכת אראגון (אפריל 1300). ניתן לקבוע בוודאות כי באביב ובקיץ 1300 עמדו המיסדרים הצבאיים

ההוספיטלרים והטמפלארים הן באירופה והן בקפריסין, בהכנות ליציאה לארץ־ישראל.²⁵ מכתבים דומים בתוכנם התקבלו באותה עת גם על־ידי מלך אראגון, חאימה (Jayme) השני. מכתב, ששוגר ב־23 במארס 1300 מקפריסין לברצלונה, מוסר כי גאזאן ח'אן מוכן למסור לשליטה נוצרית את כל השטחים שהוחזקו על־ידי הפראנקים בימי גוטפריד מבויון.²⁶ מכתב אחר, ששוגר ב־4 באוגוסט מבוקר (Beaucaire), מתייחס למשלחת של גאזאן, של מלכי ארמניה וקפריסין וכן של אנשי המיסדרים הצבאיים, ששהתה אותה שעה בקוריה האפיפיורית ברומא. מחבר המכתב, חאימה, הוויקונט של קאסטלנובה (Castelnova), יודע לספר כי גאזאן הוטבל בדרך נס לנצרות על־ידי אשתו, בתו של מלך ארמניה. כאן אף מופיע הסיפור כאילו בטרם נטבל הבעל המונגולי לנצרות נולדה לזוג המלכותי מפלצת. מוטיב זה מופיע בשנת 1300 אף בכרוניקות שונות וכדור אחד מאוחר יותר, בשנות השלושים, הוא נזכר בגרסה מורחבת באחד האוספים הפופולריים ביותר של הסיפורת האנגלית בימי־הביניים.²⁷

המאורעות בארץ־הקודש נראו, כפי הנראה, כה מופלאים לרושמייהם האירופים עד כי לעתים קרובות הם מצטטים את מקור המידע שלהם, נוהג שאינו אופייני לכתיבה ההיסטורית בימי־הביניים. אנאלים אנגליים, למשל, מביאים מכתב שהוא ללא ספק מזויף, מגאזאן לאפיפיור ומכתב לא פחות דמיוני מן האפיפיור לאפטריארך הנומינאלי של ירושלים. מכתבים אלה, נאמר באותם האנאלים, הובאו לאנגליה על־ידי נוצרי שנלקח בשבי הממלוכים בזמן נפילת עכו והוחזק

24 שני המכתבים מובאים בתוך: *Hagnaby's Chronicle. B.M. Cotton Ms. Vespasian, B, XI ff. 47-48; Le Templier de Tyr, p. 301*

25 *Acta Aragonensia, ed. by H. Finke, I, Berlin & Leipzig 1908, no. 55, pp. 78-79*

26 שם, ג, מס' 41, עמ' 89-90.

27 שם, א, מס' 60, עמ' 85-86; ג, מס' 464, עמ' 746-747 (מכתב זה נכתב מעל לכל ספק בשנת 1300); הרלאנד־הורנשטיין (לעיל, הערה 4), עמ' 404-414.

בדמשק, עד ששוחרר על-ידי גאוזן ח'אן בשעת כיבוש העיר על-ידו. כרוניסט אנגלי אחר מסתמך, לדבריו, על שני נזירים פראנציסקנים שנשלחו לאפיפיור על-ידי גאוזן ח'אן. מכאן נשלחו למלכי אנגליה וצרפת כדי לשכנעם לשלוח אנשים לארץ-הקודש.²⁸

התגובה האירופית לידיעות המופלאות מהמזרח מצאה את ביטוייה גם בפעילות צלבנית ודיפלומטית קדחתנית. בחלקים שונים של אירופה נשמעה הטפה מחדשת למסע-צלב למזרח. ז'אן, שליטה של בריטאן (Bretagne), נטל את הצלב ובגנואה פתחו בהכנות למסע לארץ-ישראל.²⁹ גבירות חסודות רמות-מעלה מכרו תכשיטיהן כדי לממן שיגור צי גנואזי לסוריה וביקשו מן האפיפיור היתר למבצע וזכויות כנסייתיות הקשורות בו. האפיפיור נענה בחיוב לפנייה. למסע — שבראשו עתיד היה לעמוד האדמירל הגנואזי הנודע, בנדטו זכריה (Benedetto Zaccaria) — הוענק סטאטוס של מסע-צלב לכל דבר, ולמשתתפיו — כפרת עוונות מלאה. הגנואזים היו, כפי הנראה, נלהבים ביותר למסע-צלב וראוהו כמבצע 'לאומי', עד אז למדו על האיסור הקיים נגד הקמת ביצורים בסוריה לטובת עיר-מדינה זו או אחרת.³⁰ באותה עת ניסה האימה השני מלך אראגון להשיג לעצמו נתח מארץ-הקודש הכבושה על-ידי הסכם דיפלומטי עם גאוזן ח'אן. ב-18 במאי 1300 פנה לח'אן המונגולי, אותו הוא מכנה 'מלך מלכי המזרח', והציע לו אוניות, אספקה ואף גיסות-צבא תמורת חמישית משטחה של ארץ-ישראל וגישה חופשית למקומות-הקדושים, לרבות כנסיית-הקבר.³¹ קשה לאמר בוודאות כיצה ראו האירופים בשנת 1300 את השליטה הנוצרית בארץ-ישראל, שעה שנכבשה ונתונה היתה לשליטה ולמרות מונגולית. האימה השני, כפי שמסתבר ממכתבו לגאוזן, ראה את האיזור כנתון לשליטה מונגולית, ולכן מתפרשת פנייתו לגאוזן כבקשה להענקת מעין אוטונומיה או שליטה על חלק מהאיזור במסגרת השליטה המונגולית. ראייה דומה באה לידי ביטוי במכתבו של בוניפציוס השמיני לארכיבישוף של ניקוסיה בקפריסין (20 בספטמבר 1300) בו מדובר על העברת השליטה מן המונגולים לפראנקים בשטחים שהוענקו להם.³²

לא עבר זמן רב והתברר באירופה כי הידיעות על הכיבוש המונגולי של ארץ-הקודש היו בשורות טרם זמנן והציפיות שתלו במאורע זה היו ציפיות-שווא. רק מועטים מבין הכרוניסטים הרבים שרשמו את דבר כיבוש ארץ-הקודש על-ידי המונגולים בשנת 1300 מודיעים שנה לאחר-מכן על ההשתלטות המחודשת של הממלוכים על האיזור.³³ ואולם גם לאחר שנת 1300 המשיכה אירופה

28 *Annales Edwardi Primi*, pp. 442–444; *Anglicae Continuaciones Fratrum Minorum*, p. 258
29 *Martini Continuatio Brabantina*, *MGH.SS.*, XXIV, p. 261; *Les Registres de Boniface VIII*, ed. by
G. Digard et al., Paris 1884–1939, nos. 3719–3720
30 שם, מס' 4386–4380; R.S. Lopez, *Genova*, 4386–4380; T.S.R. Boase, *Boniface VIII*, London 1933, pp. 222–227; R.S. Lopez, *Genova*, 4386–4380
Marinara nel Duecento—Benedetto Zaccaria, ammiraglio e mercante, Messina & Milano 1933, pp.
217–220
31 *Acta Aragonensia*, III, no. 42–43, pp. 91–93, 95
32 J. Richard, 'Isol le Pisan — Un aventurier Franc gouverneur d'une province Mongole?' *Central
Asiatic Journal*, XIV (1970), pp. 188–193; L. Petech, pp. 563–566
33 *Anglicae Continuaciones Fratrum Minorum*, p. 258; *Johannes Parisiensis Memoriale Historiarum*,
p. 636; *Guillelmi de Nangiaco Chronicon*, p. 582

הנוצרית לקוות כי ייתכן שלא יהא צורך במסע-צלב לכיבוש ארץ-הקודש, וזו תיכבש על-ידי המונגולים שימסרוה לשליטתה.³⁴ הד לתקוות אלה נמצא במקורות העבריים באמצע המאה הי"ד, אצל יוסף אבן כספי, מי שסבור היה כי ייתכן שתקומתה של מדינה יהודית בארץ-ישראל תהא באמצעות 'מלך התתר', כלומר מלך המונגולים, אשר יכבוש את הארץ וימסרנה ליהודים: 'ויאספו שמה כל היהודים הנמצאים במלכותו וזולתם מארבע רוחות השמים'.³⁵

34 ראה, למשל, מכתבו של האפיפיור קלמנס החמישי לקארל השני מאנז'ו מה-20 ביולי 1307: *Vitae paparum Hayton*, pp. 359–363; ראה גם: *Avenionensium*, ed. by G. Mollat, III, Paris 1921, no. XXV, pp. 133ff. Marino Sanudo, p. 36; Guillaume de Nogaret, 'Pro passagio ultramarino', ed. by E. Boutaric, *Notices et extraits des Manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, XX (1862), p. 123; Guillaume Adam, *De Modo Sarracenos extirpandi*, *RHC. Doc. Arm.*, II, pp. 534–535; 'Brocardus', *Directorium ad Faciendum Passagium Transmarinum*, ed. by C.R. Beazley, *American Historical Review*, XIII (1907/8), pp. 108–109. מן העניין הוא לשים לב לאישור המאורעות, ומפל מקום לחפוצת השמועות על כך, בדברי הנוסע המפורסם ניקולו מפוגיבונסי, המזכיר גם את הכיבוש המונגולי של ירושלים וגם את העובדה ששער ברזל מתוך מסגד עמר הובא על-ידיהם לדמשק. ראה: Niccolò da Poggibonsi, *Libro d'Oltremare* (1346–50), ed. by P.B. Bagatti, Jerusalem 1945, chap. LXXV, p. 53; chap. CLVI, p. 92

35 תם הכסף — שמונה דרשות על ענינים שונים לרבי יוסף כספי ז"ל, ערך יצחק הלוי לאסט, לונדון תער"ג, עמ' 43–45; ש' פינס, 'הסתברות התקומה מחדש של מדינה יהודית לפי יוסף אבן כספי ולפי שפינוזה', בין מחשבת ישראל למחשבת העמים — מחקרים בתולדות הפילוסופיה היהודית, ירושלים תשל"ז, עמ' 277–305; " פראוור, הצלבנים — דיוקנה של חברה קולוניאלית, ירושלים תשל"ג, עמ' 329.